

ACC. N:R M. 14977:1-14.

Landskap: Småland Upptecknare: B. O. Bondeson, Lesjöfors
Härad: L. Möre Berättare: " " "
Socken: Gullabo Berättarens yrke: f. d. folkskollärare
Uppteckningsår: 1954 Född år 1884 i Gullabo

FOLKLIVS-
ARKIVET
LUND

Kvinnor och kvinnadrift. s. 1-14.

LuF 99

29/10-54

Skriv endast på denna sida.

FOLKLIVSARKIVET

Institutionen för folklivsforskning vid Uppsala universitet

När jag kommer ner till Gullabo ska jag ta några bilder av de gamla kvarnarna och dammarna eller lämningar av dem för närmare beskrivning. Det kan inte bli i höst, då det är lång och kostsam resa, men det kan kanske yppa sig något tillfälle längre fram i tiden.

Lesjöfors 27/10 -54.
Högaktningsfullt

Bib. uppteckn.
M. 14977

P. O. Jonsson

KVARNAR OCH KVARNDRIFT.Kvarnarnas utseende och konstruktion. Förändringar.

I denna del av S.Möre är tillgången på vattendrag och sjöar rätt minimal. Inom Gullabo socken finns endast några småsjöar i söder och norr. Transjön ligger i södra delen och genom dess avlopp bildas mindre fall på flera ställen, och där möjlighet har yppat sig, har man anlagt en liten skvaltkvarn. Sådana små kvarnar fanns det flera längs strömmarna ut till havet vid Bergkvara och Djursvik. De små skvaltkvarnarna var anlagda vid ett litet fall och de var igång endast på våren vid snösmältningen, då vattentillgången var riklig. Men den avtog rätt snart och fram mot sommaren stod kvarnen stilla. Byalagen byggde kvarnen gemensamt och utnyttjade den efter behov. Vid en liten sidoström anlades även en spånhyvel, som nyttjades gemensamt av byboarna. Så hade Kroksmåla bönder byggt en dylik kvarn vid ett litet fall i byns utkant vid strömmen från den lilla Transjön. Längre ner kom smärre tillflöden till själva huvudströmmen. Det är en trakt med stora mader och flyn och under våren är vattenmängden

Luf 99
1.

betydlig och vid varje litet fall låg förr i tiden en skvalt-
kvarn. Så fanns i byn Petamåla 2 st. kvarnar på omkring 1 km.
~~En~~ stånä. En större med två par stenar och en lång kvarnränna
kallad "gjutan", en mindre kvarn med endast ett par stenar och
en kortare "slösa" eller slussa motsvarande "gjutan" eller kvarn-
rännan hos den större kvarnen. På båda ställen fanns dammar för
uppsamlande av vatten. Följer man sedan strömmen några km. kom-
mer man fram till St. Glosebo, där en liten skvat^ltkvarn var byggd
och med tillflöden från maderna och kärren på gränsen mot Tora-
hult och Vidbäcksmåla. I Lilla Glosebo var en något större kvarn
med 2 par senar. Nästa kvarn vid samma ström låg i Skörbo omkr.
 $\frac{1}{2}$ mil åt öster. Och så var det hela vägen längs strömmen. Vid var-
je litet fall anlades en kvarn. Nästa blir i Trankvill och därpå
i Torsås. Här har nu strömmen växt med de många biströmmarna
från södra delen av socknen och nu bildar den en stor å, som med
saknad av vidare fall flyter ut i Kalmar sund. En kvarndam an-
lades vid den plats där strömmen trängdes ihop mellan högre
omkringliggande terräng. Det var lättast att här uppsamla vattnet

och få en damm. Men det var endast under våren och den tidiga försommaren man kunde utnyttja vattentillgången. När sommaren bröt in var kvarndammen till stor del utsinad, och då rågen av den nya skörden i början av augusti skulle förmålas, fick man fara långa vägar med malden för att få den malen. Längs Lyckebyån fanns många kvarnar vid de olika fallen, och man hade då att bege sig iväg till Emmaboda eller till Linnefors i väster eller till Strogaryd i Blekinge.

Då denna del av det småländska högländets slutning ^{inte} är känt för blåsigt väder, var det inte lönande att bygga väderkvarnar med någon större framgång. Men man gjorde försök därmed och det var endast under kortare perioder de kunde hållas igång.

Så fanns i Gullabo socken väderkvarnar i Skruvmåla, Petamåla och i Lilla Glosebo. De var igång under 1800-talets mitt och stod sedan vinglösa och förfallna till fram mot århundradets slut. Under 1890-talet flyttades väderkvarnen i Glosebo till kyrkebo, där en kopparslagare Gullberg försökte sig på mjölnaryrket som väderkvarnsägare. Men det gick inte, utan efter något

måste han upphöra med mjölnarsysslan och helt ägna sig åt kopparslageriet. Läng^z ner mot kusten där blåsväder är mera vanligt fanns väderkvarn på åtskilliga platser, och där kunde med större framgång ha nytta av denna sorts kvarnar.

Kross och sikt och andra maskinella anordningar anlades först av kvarnägaren till Linnefors och Emmaboda. De små skvaltkvarnarna hade inte möjlighet till sådana finesser.

Kvarnhjulen var byggda av fur med kuggar av oxel och ek. Även björk kunde användas. Bäst var dock de förstnämnda träslagen.

Kvarnen var byggd i två avsatser med skruven och kvarnstenarna på den övre och mjöltrumman och hjul i den nedre.

Kvarnbyggare.

Som kvarnbyggare anlidades någon kunnig person, känd i trakten.

Så var Erik Håkansson i Petamåla en kunnig byggare och planläggare av kvarnar och anlidades vid behov. För övrigt hjälpte bönderna själva till med arbetet och många bland dem var kända som händiga personer. Anton Magnusson och Olof Andersson i St. Glosebo var duktiga och händiga personer. Många andra kan

känns som praktiska byggnadsarbetare både bland bönderna och de egentliga yrkesutövarna såsom Karl Larsson i Torahult, Ola i Stugan boende i Troxhult, Snickare-Sven i Gullaboås; Nils och Olof Pettersson i Hästmahult m.fl. Kvarnen byggdes alltid efter ett bestämt mått, även den lilla skvaltkvarnen. Vanligen gjordes en modell och efter den byggdes hela kvarnen. Vad betalningen beträffar var den enligt tidens förhållanden rätt blygsam och folket över lag levde "knapert" här i trakten under 1800-talet. Några moderniteter av betydelse kan man inte tala om här, då det gäller kvarnar och kvarnbyggen. Det var de större kvarnarna i Vissefjärde och i Blekinge, som hade möjlighet att året runt hållas igång, och som kunde ståta med moderna anordningar. Under 1880-talet byggdes en valskvarn i Bergkvara och vid den fick bönderna från Gullabo och närgränsande socknar säden mald under den tid då hembygdens kvarnar stod stilla på grund av vattenbrist. Före skiftet hade samtliga bönder del i kvarnen. Så var förhållandet i Kroksmåla. Efter skiftet fick den på vilkens lott kvarnen kom högsta bestämmande-rätten över

malning och maltider. Väg till kvarnen byggdes gemensamt av by-
laget och då den var helt primitiv var kostnaden för den inte
så stor. Arbetet utfördes dagsverksvis efter hemmansdelens stor-
lek. Med s.k. oxspann och bultvagn gick det bra att komma fram
på den ojämna vägen genom skogen till kvarnen. Under vintern
körde man med drög och häst eller oxar.

Ägare och organisation.

Kvarnen ägdes av byns bönder i gemen ända fram till skiftet
och efter detta hade alla möjlighet att använda den. Vid de stör-
re kvarnarna var särskild mjölnare anställd. I Petamåla var
Erik Håkansson mjölnare och under den tid kvarnen stod syssla-
de han med snickeri och byggande av hus som timmerman. I Glose-
bo var Peter Gustavsson mjölnare och under den tid kvarnen stod
hjälppte han bönderna med slåtter och andra göromål. Anders på
Skrua kvarn kallades mjölnaren på den väderkvarn som var byggd
i Skruvemåla och Petter-Möller kallades mjölnaren på väderkvar-
nen i L:a Glosebo. Och så hade mjölnaren namn efter byns kvarn
såsom möllaren i Hästmahult, möllarn i Skörbo, möllarn i Trankvill

o.s.v.allt efter den by i vilken kvarnen låg.Där bönderna själva malde fanns ju ingen särskild mjölnare och därför heller ingen särskild benämning på mjölnaren.

Betalning.Tull.Mjölnarens ställning.

Mjölnaren tog särskild tull av den som fick malt.Då säden slogs i skruven och nådde till vissa märken på dess insida kunde mjölnaren se mängden av säden och tog då genast tullen med ett för ändamålet fixerat mått i stop e.d.Det tömdes sedan i en bing i kvarnhuset.Bingen hade öppningar på locket och var indelad i fack efter de skilda sädesslagen.

På så sätt kunde mjölnaren få god tillgång på mjöl och det användes i hushållet och till uppfödning av svin.Mjölnaren hade även ko.Dock var detta inte alltid förhållandet i Gullabo socken, där kvarnarna under en stor del av året stod stilla.

Så småningom upphörde malningen vid de små kvarnarna.Folket och särskilt husmödrarna fordrade bättre kvalitet på mjölet och de enkla kvarnarna i bygden kunde inte framställa en produkt som den yngre generationen fordrade.

8.

Mot slutet av 1800-talet började man sälja färdigt bröd i butikerna. Det var huvudsakligen knäckebröd från bagaren i Holmsjö. Varje vecka levererade han ett visst kvantum till handlarna i Gullabo. Vetebröd bakades av somliga handlare och salufördes. Handlare Pettersson i Fagereke hade bageri och sålde vetebröd i olika form till bygens folk. Likaså gjorde Gustav Lars' Karin i St. Glosebo fast i något mindre skala. I Torsås var bagerirörelsen större och försåg bygden omkring med både grövre och finare brödsorter.

I kvarndammen och i strömmar och gölar bedrevs fiske med håv och mjärde. Det var dock inte så givande i de små vattendragen inom Gullabo. Rätten att fiska tillhörde envar, som ville offra tid och arbete därtill.

Somliga mjölnare hade ord om sig att slarva med malningen och produkten blev grov och dålig, andra mjölnare däremot gjorde sitt arbete mera noggrant. Det var särskilt brödsäden man ville ha fint och väl förmald. Med fodersäden var man inte så nog.

Mjöltnaren skulle vara noga i arbetet, det var en fordran som man hade. Hans ekonomiska förhållanden var blygsamma. Hans sociala ställning var inte så hög. Den kan väl närmast jämföras med bysmedens eller med någon annan hantverkarens. Några särskilda hedersuppdrag kom honom inte till del. Somliga var supiga och levde oregelbundet och ^{deras} hans anseende bland bönderna var inte så stort. Den som ville bli mjölnare tog plats som helt ung hos någon mjölnare och fick då så småningom sätta sig in i arbetet. Mjöltnarna vid de här omnämnda kvarnarna rekryterades ur arbetarnas led. Vanligen hade mjöltnaren själv en son, som först fick hjälpa till med arbetet i kvarnen och då han var tillräckligt kunnig i jobbet övertog han kvarnen efter sin far. Men det hände lika ofta att mjöltnarens söner sökte sig ut till annat arbete, som kunde betalas bättre. Några mjölnardrängar fanns inte vid de små kvarnarna som var belägna inom Gullabo, men däremot hade kvarnarna vid Lyckebyån flera drängar, som skiftades vid då kvarnen gick dygnet om. Mjölnardrängens anseende skildes sig inte från övriga drängars.

Malningen.

10.

Det var inte brukligt att torka säden, innan den transporterades till kvarnen. Då den tröskades var den vanligen torr, då den legat i ladan en längre tid, innan den tröskades och sedan förvarades den på en vind e.d. en torr plats. Inte ens den s.k. pensrågen torkades före malningen. Pensråg kallades den råg man fick direkt ur neken vid inkörningen genom att med ett par karäftiga slag slå nekens ax mot logbalken inne på logen. Därvid rann en del sädeskorn ur, särskilt då rågen var väl mogen, och man slog hårt. Det kallades att pensa och den råg man fick kallades pensråg och var grövst i kornen och väl mogen. Den användes till utsäde i vanliga fall men en del maldes för att man skulle få bröd av den nya äringen. Den nya rågen var bemängd med larver och småkryp av alla slag, som sökte sig bort från den dråse som blev då säden kastades. Det skedd för hand med en kastskovel. Säckarna transporterades sedan till kvarnen med hästskjuts och i en s.k. åkhäck. Mjölsäckarna var av hemvävt material av hampa e.d. och försedda med ägarens initialer. Det var således lätt för mjölnaren att veta vems mällden var. ^{Säckarna} ~~De~~ fick givetvis inte vara för stora eller tunga och ohandterliga. Två skäpper och tre eller en halv tunna var ~~hög~~ vad som i allmänhet ^{en} mälldsäck innehöll. Var innehållet havre kunde man

10

ta säcken full och ändå vägde den kanske mindre än $\frac{1}{2}$ tunna råg. Det ansågs för en ovanligt stark karl, som kunde lyfta 1 tunna råg upp på lagbalken. Den som dagligen hade att handskas med de tunga säckarna, blev slutligen så tränad, att han med lätthet kunde både lyfta och bära 1 tunna råg. Så kunde mjölnaren Gustav, som var Erik Håkansson företrädare på Petamåla kvarn på 80-talet, ta 1 rågsäck med 1 tunna råg från golvet och slänga den på ryggen och tömma den i skruven eller bära den mald till lasset. Innan säden tömdes i skruven, täpptes utloppet till med en avpassad träplugg, som var fästad vid ett snöre fastgjort vid skruvens kant. När förmalningen var slut på en föregående säck, drogs pluggen upp med hjälp av snöret och säden rann ner i snäcken och så vidare mellan stenarna. Senen som roterade kunde höjas och sänkas alltefter man ville ha förmalningen grov eller fin. Stenen drevs runt av "seglet" som roterade genom en anordning som stod i förbindelse med det stora drevhjulet. Seglet var av järn och satt i särskilda uttag i den övre kvarnstenen. Då mällden kom till kvarnen mottogs den av mjölnaren, som sedan mälde den i tur och ordning. Den som först kommer till kvarnen får först malet, heter det och den regeln följdes noga. Det kunde hända att flera mäldlass hade följe fram till kvarnen och då kunde hända, att den som kände till denna ordning, körde förbi alla de andra, då de samtliga

var något hundratal meter från kvarnen. Han fick då säden först mald. Det brukade hända, då man var tvingad att fara långa vägar för att få malt. Vid de större kvarnarna såsom Linnefors och Emma-boda fanns en särskild kvarnkammare, där man fick sitta och vänta tills des var färdigt. I rummet fanns ett bord och stolar och bänkar att sitta på. På bordet stod en enkel lampa, som spred ett sparsamt ljus i rummet. Så troppade den ene efter den andre av allt efter malningen fortskred, och nya kom istället. Vid hemkvarnen, som låg någon fjärdingsväg eller mindre från hemmet brukade man aldrig vänta på malden utan man for efter den om någon dag och kunde således sköta annat arbete under tiden. I de gamla o-moderna kvarnarna maldes säden endast en gång. Det var en mycket liten variation på förmalningen och några anordningar för att toppa, skala och sikta mjölet fanns inte. Det var endast vid kvarnarna längs Lyckebyån sådana finesser fanns. Några särskilda kvaliteter på mjöl förekom inte vid de små kvarnarna i Gullabo. Det var endast groft och fint som förekom. Det gick en lång malningstid innan mjölring byttes och kvarnen gjordes ren. Det skedde samtidigt som ^{man} "hackade kvarnstenen" fri från mjöl och sådor. Det skedde med en kvarnhammare eller kvarnhacka. Den var pyramidformig åt båda hållen med ett hål i mitten för skaftet. Spetsarna var av härdat stål och mycket hårda och med skarp spets

skärpt och härdat av någon kunnig hemmasmed, som behärskade den konsten. Det var förenat med stora besvär att få kvarnstenarna hackade. Först ^{togs} skruv och träställning ~~tas~~ bort och så överstenen lyftas av. Det skedde med talja och block. Att hacka kvarnstenen tog lång tid, och för att kunna se ojämnheter och fördjupningar i stenen hade mjölnaren ett kolnat trästycke doppat i vatten och drog över stenen och på så sätt fick ojämnheterna markerade. Han följde så efter med kvarnhackan och högg rent bit för bit. Vid malningen fick bönderna igen mjölet efter den säd de lämnat. Det skedde således inget utbyte.

Vid de större kvarnarna såsom förut nämnts fanns möjlighet att övernatta i kvarnkammaren, fast man då måste tillbringa natten i sittande ställning eller ligga på en bänk. Emellanåt måste man ut för att se till hästen, som stod bunden i ett skjul. Maten bestod av medförd matsäck och så fanns det möjlighet att i närheten av kvarnen köpa kaffe och vetebröd för en billig penning. Det var då mjölnarens hustru eller någon anhörig som på detta sätt ville skaffa sig en extra inkomst.

Folktro, sägner och händelser.

Med kvarnen var en massa sägner förknippade. Mjölnaren blev väckt i rätta ögonblicket av en tomte som höll till där och gjorde mjölnaren stora tjänster. Erik Håkansson i Petamåla kunde berätta märkliga ting, som kunde hända, under tiden kvarnen var igång.

En gång då han låg och sov på kvarnkammaren, en trappa upp från kvarnstenarna, blev han plösligt väckt av en röst med späd stämma som tydligt skrek till: "Skynda dej upp, Erik! Det är tomt i skruven!" Han rusade upp och ner i kvarnrummet, där de sista kornen av mällden gled ur snäckan. Det var således i rätta ögonblicket, han kom ner och kunde fylla på mald igen. Många är det sällsamma ting, som han hade att berätta. En gång kom en person i närheten av drevhjulets kuggor och slängde med förbi den anordning, som växlades ut till seglet, utan att bli skadad. Han blev ofantligt rädd och det är möjligt att rädslan spelade honom ett spratt, så hantyste, att det var så. Under den tyska veckan före påsken fick man inte någon mjölman att mala. Även om vattenflödet var aldrig så kraftigt. Det vågade man inte, för det kunde medföra sjukdom och olycka av alla slag. Därför måste varje bonde som behövde mjöl försöka få säden mald före denna tid.

De här ovan skildrade förhållanden var rådande under förra seklet och av kvarnarna inom Gullabo socken återstår endast lämningar av raserade kvarndammsmurar. Byarnas skvaltkvarnar och de något större ha numera ingen uppgift att fylla. Det finns ingen som numera nöjer sig med den kvalitet som framställdes där. Här som på andra områden har gamla metoder fått vika för nyare och tidsenligare.

14.